

Круглий стіл “Соціальна напруженість та протестна активність: погляд соціологів”

(22 вересня 2017 року, Інститут соціології НАН України)

На круглому столі виступили Ірина Бекешкіна — старший науковий співробітник Інституту соціології НАН України, директор Фонду “Демократичні ініціативи ім. І.Кучеріва”, Петро Бурковський — завідувач відділу розвитку політичної системи Національного інституту стратегічних досліджень, Олена Злобіна — завідувачка відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України, Микола Шульга — заступник директора Інституту соціології НАН України, Олександр Резнік — головний науковий співробітник Інституту соціології НАН України.

Головними тематичними питаннями до обговорення були такі:

- Як населення оцінює загальний рівень напруженості в суспільстві?
- Між якими соціальними групами можливі гострі конфлікти?
- Які соціальні проблеми найбільшою мірою спричиняють зростання напруженості?
- Хто своїми діями (бездіяльністю) найбільше впливає на погіршення ситуації в країні?
- Хто і чому готовий протестувати?
- Рішення яких проблем найбільше сприятиме зниженню напруженості в суспільстві?
- Які суспільні запобіжники стримують вибух емоцій, що вирують у суспільстві?

Надаємо основні емпіричні результати загальнонаціональних опитувань, що їх презентували учасники, а також їхні авторські матеріали за тематикою круглого столу, підготовлені для публікації.

Насамперед слід зазначити, що рівень напруженості в суспільстві більшість населення (61%) оцінює як високий (вкрай високий — 23%; вищий за середній — 38%), а за десятибальною шкалою (1 — “ситуація спокійна”, рівень напруженості дуже низький, 10 — “ситуація критична, вибухонебезпечна”, рівень напруженості вкрай високий) середній бал напруженості становить 6,79.

Водночас загальна оцінка населенням ситуації у країні за останні три роки не зазнала суттєвих змін. Хіба що дещо зросла, порівняно з минулим роком, кількість тих, хто готовий терпіти погіршення рівня життя заради здійснення реформ (у 2016-му таких було 33%; у 2017-му — 39%; а кількість тих, хто не готовий терпіти, у 2017-му становила 50% (що на 10% менше, ніж минулого, 2016 року).

Переважає більшість населення (68%) як головний чинник, що спричиняє зростання напруженості, називає продовження бойових дій на Сході України, але головну відповідальність за зростання напруженості покладає на владу (74% вважають, що найбільше своїми діями / бездіяльністю впливають на погіршення ситуації у країні президент, уряд, парламент, 52% схильні звинувачувати в цьому політиків, 42% — олігархів).

При цьому зменшення соціальної напруженості, на думку більшості, мають головним чином забезпечити дії влади (62% очікують найбільшого ефекту від дієвої боротьби з корупцією у владній верхівці країни, 40% — від реального прогресу в ситуації на Донбасі) і меншою мірою — посилення громадського контролю за діями цієї влади (25%). Ані нагальні зміни у владі (позачергові вибори, відставки уряду тощо), ані протести населення не вважаються дієвими чинниками зменшення соціальної напруженості, хоча оцінка ситуації в політичній сфері переважно негативна (напруженою її вважають 57%, критичною — 32%).

На тлі таких настроїв у 2017 році зафіксовано зниження ймовірності виникнення масових протестів та готовності до особистої участі в них порівняно із 2014–2016 роками (налаштовані брати участь у протестах становили 21%, не готові брати участь — 56%; найменшу готовність висловили мешканці Донбасу — 11%).

І справді, загальна частка людей, що брали участь у протестних заходах, упродовж останнього року сягає лише 15%.

Цікаво, що аналіз економічної диференціації участі у протестних заходах засвідчив таке: соціальна напруженість серед малозабезпечених верств виникає на ґрунті знедоленості, браку елементарних умов для життя, натомість політичні проблеми викликають напруження серед матеріально благополучніших верств населення.

ПРИНА БЕКЕШКІНА, кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України

Чи може соціологія прогнозувати протести?

Дослідження перспектив протестів належить, мабуть, до найбільш “запитуваних” практикою соціологічних вимірів. Здавалося б, чим вищою є готовність громадян до вияву протесту, тим більша ймовірність реальної появи їх та масштабності.

Проте насправді порівняння рівня протестних настроїв і реальних протестів засвідчує відсутність такої прямої кореляції.

Моніторингове дослідження протестних настроїв, що його Інститут соціології НАН проводить із 1998 року, показує досить парадоксальні результати. Найвищий рівень готовності до вияву протесту припав на 1998 рік, коли економіка опустилася на дно й зарплати не виплачували іноді впродовж року. У цей рік 37% опитаних вважали, що в країні цілком можливі масові виступи населення, а 35% висловили готовність брати особисто участь у цих акціях. Ці дані щодо готовності до протестів добре корелюють і з іншим показником з Моніторингу — Індексом дестабілізаційного протестного потенціалу (ІДПП), який обчислювався на підставі експертних оцінок. У 1998-му ІДПП становив 4,2 бала (за “критичної точки”, визначеної у 4,4 бала). Вимірюваний у Моніторингу з використанням 20 запитань Інтегральний індекс соціального самопочуття (ІСС) 1998 року теж був найгіршим за всі роки вимірювання,

а саме 33,7 бала (при середньому значенні 40 балів). Показник довіри до президента становить 10%, до Верховної Ради та уряду — 7%.

Отже, здавалося б, наявна “революційна ситуація” — “життя нестерпне, влада негідна”. Проте чи були в той рік масові протестні акції? Локальні, особливо проти невивлати зарплат — так, були, масштабних не було.

А от у 2004-му, напередодні Помаранчевої революції, показники, які можуть засвідчувати протестні настрої, були аж ніяк не максимальними. Економіка йшла вгору, Індекс соціального самопочуття зріс і становив 37,3 бала, а Індекс дестабілізаційного протестного потенціалу, навпаки, впав у півтора рази — до 2,6 бала. Можливість масових виступів населення навесні 2004 року вважали ймовірною 22% населення і ще 28% були готові взяти участь у цих акціях.

Отже, всі соціологічні показники, які могли засвідчити імовірність виникнення масових протестів, у 2004-му були істотно нижчими, ніж у 1998 році. Проте Майдан, Помаранчева революція сталася саме у 2004-му. Чому? Тому що для масових протестів окрім відповідних настроїв населення потрібні ще додаткові умови.

Перше — це має бути поштовх, подія, яка обурить одночасно масу людей і виведе їх на вулицю. У 1998 році такої події не було. У 2004 році це була фальсифікація виборів, на які принаймні половина громадян країни поклала великі сподівання. Фальсифікація, засвідчена і брутальною виборчою кампанією, і численними зафіксованими порушеннями у день виборів, і екзит-полом.

Друга умова — це наявність лідерів, яким люди довіряють і які можуть очолити протести. У 1998 році, згідно з Моніторингом, лише 15% населення бачили політичних лідерів, здатних керувати країною, навесні 2004 року цей відсоток зріс до 28%, а навесні 2005 року піднявся до небувалих раніше (та й пізніше) 50%. Цим лідером вважали Віктора Ющенка.

Третя умова — протести повинні мати на меті конкретний результат. У 2004 році це мали бути перевибори другого туру і, звісно, наступним Президентом хотіли бачити Віктора Ющенка.

Цікавий факт: після Помаранчевої революції, весною 2005 року протестні настрої зросли: 35% населення припускали можливість масових виступів протесту і 35% були готові взяти в них участь. Проте насправді істотних протестів не було. Так само істотне зростання протестних настроїв відбулося і після Революції Гідності, у 2014 та 2015 роках. Найімовірніше, це було пов'язане зі зростанням упевненості людей у своїх силах і в тому, що протести можуть бути успішними.

Наскільки універсальним є запропонований механізм виникнення масових протестів: висока готовність — подія, що одночасно збурює громадян — наявність політичних лідерів, що користуються довірою учасників протестів — реальний результат, який може бути досягнутий внаслідок протестів?

Розгляньмо Майдан-2, Революцію Гідності. Звичайно, жодна історична подія не може бути простим повторенням іншої. Проте й спільного із ситуацією 2004 року чимало. Протестні настрої влітку 2013 року були найнижчими за увесь час опитувань: 20% населення припускали можливість масо-

вих виступів і 22% висловлювали готовність особисто взяти участь у цих акціях. Ще восени 2013 року, здається, жоден з експертів не прогнозував масових акцій протесту. Відмова Януковича підписати Угоду про Асоціацію з ЄС призвела до появи Євромайдану. Проте він не був численним і досить швидко почав згортатися. Причиною, що виштовхнула масу людей в єдиному пориві на Майдан, стало побиття студентів, показане по всіх телеканалах на всю країну. З лідерами було дещо інакше, ніж на Помаранчевому Майдані: Майдан-2013 зорганізовувався спочатку стихійно, громадськими активістами. Політичні лідери долучилися дуже швидко, і хоча не керували Майданом, проте репрезентували його назовні. Довіра до лідерів опозиції була високою: у грудні 2013 року Порошенкові довіряли 45% населення України, Кличку — 48%, Яценюкові — 40%. А серед тих, хто підтримував Майдан (50% населення країни), довіра до цих лідерів була значно вищою. Бажаний результат протестів теж був очевидним: насамперед — відставка Януковича і дострокові вибори.

Отже, всі зазначені умови для виникнення масових протестів були наявні.

Наскільки ймовірний Майдан-3, про який зараз досить багато говорять? Очікування з боку населення ймовірності протестів влітку 2017 року (26%) були значно нижчими, ніж були у 2014 (35%), 2015 (36%) та 2016 (29%) роках. Так само і готовність особисто брати участь у протестних акціях знижується (30% у 2014 році, 25% у 2015, 27% у 2016 і 21% у 2017). Утім, як засвідчують обидва Майдани, масові протести зовсім не обов'язково виникають на підйомі протестних настроїв. Понад те, навіть відносно нижчий рівень готовності людей протестувати слід визначити як достатньо високий. Бо в протестних акціях обох Майданів, згідно з опитуваннями, брали участь 15% дорослого населення.

Більш важливим є розгляд трьох інших передумов виникнення протестів. Звісно, передбачити подію, яка може одночасно збурити громадян, надзвичайно важко. Зазначу, що такі очевидні причини, як знецінення утричі гривні та значне підвищення комунальних тарифів, не призвели до очікуваних масових протестів.

Тепер щодо лідерів: чи є такі, що здатні повести людей за собою? Зараз немає лідера, який мав би не лише позитивний баланс довіри, а й просто відносно істотний рівень. Потреба в нових політичних лідерах відчутна, і час від часу з'являються претенденти на можливих лідерів протесту (як-от Міхеїл Саакашвілі чи Надія Савченко), але вони швидко втрачають кредит довіри.

Тепер щодо бажаного результату протестів. Чи можна очікувати, скажімо, зниження комунальних тарифів? Очевидно, що ні. Якщо йдеться про вимогу дострокових виборів, то, знов-таки, немає ані політика, ані політичної сили, яка б мала наразі масову підтримку з боку населення (як було під час обох Майданів). Електоральні рейтинги, якщо брати щодо всього населення, навіть у лідерів не перевищують 10–12%.

Утім, не можна заперечувати можливості появи “чорного лебедя” — непередбачуваної події чи ситуації, що зможе змінити ситуацію. Але це вже поза межами соціологічних прогнозів.

ОЛЕНА ЗЛОБИНА, доктор соціологічних наук, завідувач відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України

Соціальна напруженість: нові підходи до операціоналізації проти старих теоретичних схем

Тема соціальної напруженості посідає особливе місце в соціологічному дискурсі. З одного боку, вона досить добре розроблена, особливо в конфліктологічній парадигмі (Л.Козер, Р.Дарендорф) та в дослідженнях соціальної аномії (Р.Мертон). З іншого — такі теоретичні корені сприяли тому, що соціальну напруженість розглядали переважно як дотичний конструкт, використовуваний для пояснення інших соціальних процесів. Це доволі добре помітно навіть у визначенні поняття, яке міститься в Короткому енциклопедичному соціологічному словнику. Соціальну напруженість потлумачують як стан, який виникає в суспільстві внаслідок дії дестабілізуючих чинників і виявляється у зростанні негативних соціальних настроїв та деструктивної поведінки, що таїть у собі небезпеку соціального “вибуху”, руйнування певних соціальних структур чи всього суспільства¹. Фактично йдеться про суто суб’єктивний феномен, який втілюється у відчуттях масової незадоволеності життям, недовіри, тривоги, страху тощо і, зрештою, активізує в соціумі як конструктивні, так і деструктивні дії різних соціальних груп. Попри таке суб’єктивне наповнення самих суб’єктів за такого підходу розглядають переважно як носіїв стану напруженості, за яким стоять “реалістичні конфлікти” (Л.Козер).

Перелік джерел напруженості досить різноманітний і визначається дослідниками залежно від конкретної ситуації у країні в певний період. Скажімо, Н.Каквані та М.Нері, досліджуючи соціальну напруженість у Бразилії впродовж 1992–2012 років, вибудовують її в координатах: висока нерівність, бідність, зменшення середнього класу та посилення поляризації, зростання нестабільності, ускладнення соціальної мобільності². А.Шарма, розглядаючи проблему управління соціальною напруженістю в індійському суспільстві, відкриває цілу панораму соціальних, економічних, політичних, релігійних, етнічних джерел напруженості³, на тлі яких український контекст виглядає майже пасторальним.

Не менш різноманітними та водночас досить сильно специфікованими з огляду на національний контекст виглядають джерела напруженості, втілювані у страхах населення. Американці, наприклад, за даними 2017 року, найбільше бояться корупції (74,5%) та медичної реформи Трампа (55,3%). А от на наступних позиціях екологічні страхи, які раніше ніколи не потрапляли до 10 найсильніших — забруднення океану, річок та озер (53,1%) та за-

¹ Цит. за: Соціологія: короткий енциклопедичний словник / Уклад.: В.І.Волович, В.І.Тарасенко, М.В.Захарченко та ін.; за заг. ред. В.І.Воловича. — Київ, 1998.

² On Measuring Social Tensions: With Applications To Brazil. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.compasso.com.br/docs/Social_tension_final.pdf.

³ Sharma A. Social Tension & its Management // Gandhi Marg. — Vol.26. — 2004. — No 2. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.mkgandhi.org/articles/social_tension.htm.

бруднення питної води (50,4%), що, на думку авторів дослідження, пов'язане з політикою адміністрації Трампа, спрямованою на призупинення чинності основних законів про забруднення довкілля¹. Німці ж бояться терору (71%), політичного екстремізму (62%) та зростання напруженості через масовий наплив іноземців (61%)².

Остання позиція доволі показова, бо фактично висвітлює ситуацію соціальної напруженості під дещо незвичним кутом зору. З одного боку, перед нами страхи, які дослідники тлумачать як суб'єктивний вияв соціальної напруженості, а з іншого — загал відчуває страх саме перед зростанням напруженості як такої. Відтак виникає питання про необхідність розширити кут зору, під яким досліджується феномен напруженості. Йдеться про те, що соціальна напруженість не лише оформлюється у внутрішні переживання суб'єктів, а й існує для них як зовнішній феномен, як суспільний стан, незалежний від їхніх власних оцінок та очікувань. У термінах соціального конструювання реальності соціальна напруженість реїфікується і набуває для населення об'єктивованого характеру. Відповідно, і координати дослідження мають враховувати цей вимір соціальної напруженості.

Виходячи з цих міркувань, звернення до самих респондентів стосовно їхньої оцінки стану напруженості в суспільстві є фактично єдиним шляхом з'ясувати, наскільки інтенсивним є той зовнішній фон, який створює ситуація соціальної напруженості. Для цього можна застосовувати різні інструменти, від традиційного опитування до використання можливостей оперування big data, як це зробили дослідники з Нідерландів, що застосували кількісний аналіз щоденних висловлень користувачів Twitter, які передають позитивні й негативні почуття й можуть слугувати індикатором соціальної напруженості³.

На мою думку, феномен тривалої напруженості, яка супроводжує радикальні суспільні перетворення, може бути відтворений у загальній оцінці суспільної ситуації в координатах *спокійна — напружена — критична*. При цьому в масовій свідомості специфічно поєднуються ознаки системної напруженості, що виявляється в постійній дестабілізації соціальної ситуації в різних сферах, і суб'єктивної напруженості, що рутинізує цей стан суспільної кризи через визначення його як “безлад”, “хаос” тощо. Спроба дослідження цього виміру суспільної напруженості була здійснена в щорічному моніторинговому опитуванні Інституту соціології НАНУ влітку 2017 року.

---

¹ America's Top Fears 2017. Chapman University Survey of American Fears. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://blogs.chapman.edu/wilkinson/2017/10/11/americas-top-fears-2017/>.

² Presseinfo: Ergebnisse der Ängste-Studie 2017. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.ruv.de/presse/aengste-der-deutschen/presseinformation-aengste-der-deutschen-2017>.

³ Social tension indicator based on social media. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.cbs.nl/en-gb/our-services/innovation/project/social-tension-indicator-based-on-social-media>.

Респондентам пропонували схарактеризувати рівень напруженості в суспільстві на поточний момент за десятибальною шкалою (від 1 — “ситуація спокійна”, рівень напруженості дуже низький, до 10 — “ситуація критична, вибухонебезпечна”, рівень напруженості вкрай високий). Таке формулювання давало можливість побачити, які чинники справляють найбільший вплив на оцінку інтенсивності соціальної напруженості.

Не спиняючись на змістовому аналізі виокремлених чинників соціальної напруженості, розгляньмо отримані дані під кутом зору ефективності відомих теоретичних схем пояснення соціальної напруженості, зокрема в частині традиційної побудови ланцюжка *депривація — напруженість — недовіра — конфлікт — протест*.

Навіть попередній аналіз показав, що тут дослідників очікують несподіванки. З одного боку, деякі традиційні чинники підтвердили свою впливовість. Зокрема інтенсивність соціальної напруженості досить чітко диференціювалася в регіональному розрізі. Середня оцінка напруженості за десятибальною шкалою статистично значимо відрізнялася на Півдні, де вона становила 7,35 бала, і на Донбасі¹, де цей показник дорівнював 6,46 бала (за вибіркою в цілому він становив 6,79 бала). Так само значимо відрізнялася оцінка напруженості поміж мешканців сіл, з одного боку, і міст — з іншого боку. У селян вона була нижчою і дорівнювала 6,44 бала, а у містян становила 6,9 бала (причому незалежно від величини населеного пункту). Проте такі, здавалося б, суттєві показники, як вік чи освіта, виявилися взагалі не пов'язаними з оцінкою напруженості (коефіцієнт кореляції Пірсона становив відповідно 0,049 та 0,004).

Ще парадоксальніше виглядає відсутність кореляції з показниками, які мали б характеризувати рівень депривації респондентів якщо не в об'єктивному, то хоча б певною мірою, в об'єктивованому вимірі. Зокрема виявилось, що оцінка рівня напруженості в суспільстві не корелює з величиною сукупного доходу на одного члена сім'ї за останній місяць (коефіцієнт кореляції Пірсона $-0,02$), а також з оцінкою респондентами у відсотковому вимірі частини середньомісячного доходу, який їхня сім'я витрачає на харчування та на оплату комунальних послуг (коефіцієнт кореляції Пірсона 0,08).

Водночас концепт “відносної деривації” Р.Гара виявився вельми інформативним. Оцінка суспільної напруженості добре корелювала (коефіцієнт кореляції Пірсона 0,329) з оцінкою респондентами міри власного терпіння, яка вимірювалася за шкалою: 1 — усе не так погано, і можна жити; 2 — жити важко, але можна терпіти і 3 — терпіти наше важке становище вже неможливо.

Досить важливим результатом можна вважати те, що під сумнів було поставлено і доволі традиційне для дослідників соціальної напруженості позиціонування цього феномену в теперішньому часі, як наслідку невідповідності очікувань реальному рівню задоволеності життям. Однак виявилось, що оцінка рівня соціальної напруженості взагалі не корелює (коефіцієнт

¹ Опитувалися мешканці Донецької та Луганської областей на підконтрольних Україні територіях.

кореляції Пірсона 0,065) з оцінкою респондентами життя їхньої сім'ї сьогодні (за десятибальною шкалою від 1 — “дуже погано” до 10 — “дуже добре”). А от з оцінкою, яку за тією самою шкалою респонденти давали очікуваному життю своєї сім'ї через 5 років, зв'язок був статистично значимим (коефіцієнт кореляції Пірсона 0,258). Тобто джерелом напруженості виступає радше не депривація як така, а її загроза у майбутньому.

Основною лінією напруження в соціально груповому контексті є класична опозиція народу і влади, що добре підтверджується значимими віддільними коефіцієнтами кореляції між оцінкою рівня соціальної напруженості й рівнем довіри до президента (коефіцієнт кореляції Пірсона $-0,241$), Верховної Ради (коефіцієнт кореляції Пірсона $-0,226$), та уряду (коефіцієнт кореляції Пірсона $-0,230$).

Якщо повернутися до визначення соціальної напруженості, цитованого на початку, можна було би припустити, що логічним наслідком зростання негативних соціальних настроїв має стати активізація протестної активності. Втім, виявилось, що ці речі пов'язані досить опосередковано. Між рівнем інтенсивності оцінки соціальної напруженості й реальною участю респондентів у протестах за останній рік взагалі не виявилось зв'язку (коефіцієнт кореляції Пірсона $-0,004$), натомість значиму, хоча й не вельми високу кореляцію було зафіксовано між оцінкою напруженості та готовністю респондентів брати участь у протестах (коефіцієнт кореляції Пірсона 0,136). При цьому кореляція між готовністю брати участь у протестах і реальною участю в них вже значно сильніша (коефіцієнт кореляції Пірсона 0,438). Отже, ми бачимо, що зростання соціальної напруженості виступає радше не прямим чинником, а певним ферментом, що підсилює потенціал протестної активності населення.

Таким чином, спроба розширення спектра традиційних “внутрішніх” суб'єктивних показників соціальної напруженості із залученням до аналізу оцінки з боку самих суб'єктів “зовнішнього” для них стану соціальної напруженості дала можливість по-новому поглянути як на чинники напруженості, так і на її соціальні наслідки, підтвердити одні й піддати сумніву інші теоретичні припущення і сформулювати нові напрями наукового пошуку в цьому контексті.

ОЛЕКСАНДР РЕЗНІК, доктор соціологічних наук, головний науковий співробітник Інституту соціології НАН України

Протести в Україні та економічна диференціація їхньої спрямованості

Стрімке зниження рівня життя, зростання злочинності та відсутність негайних результатів від проведення реформ у “постреволюційний” період, безумовно, призвели до зростання соціальної напруженості в Україні, однак не зумовили серйозних масових протестів. Власне *теорія скарг (grievance theory)* стверджує, що протестна активність зростає серед тих, хто має нижчі доходи. Люди не мають змоги задовольняти певні життєві потреби достатньою мірою впродовж тривалого часу. Внаслідок цього збільшується почуття образи, невдоволення, песимістичних очікувань, що призводить до ви-

никнення соціальної напруженості, а за певних умов — протестної поведінки. Однак *теорія відносного знедолення (relative deprivation theory)* вказує на те, що соціальний протест відбувається здебільшого на тлі економічного покращення. Зростання життєвого рівня призводить до зростання рівня сподівань. Ефект відносного знедолення виявляється в момент, коли люди усвідомлюють розбіжність між наявним рівнем життя і тими умовами, на які, на їхню думку, вони можуть реально претендувати. *Теорія ресурсів (resource theory)* зосереджується на ролі ресурсів окремих осіб у їхній участі у протестах. Одним із таких ресурсів є дохід, який дає змогу індивідові активніше виявляти свою незадоволеність. Теорія ресурсів передбачає, що зростання нерівності зменшуватиме протестну активність серед бідних людей, але збільшуватиме її серед заможніших громадян, оскільки в їхньому середовищі актуалізується вимогливість щодо широкого спектра соціальних та політичних проблем.

Таким чином, згадані вище пояснення вказують на те, що зміст актуальних проблем є ключовим у виокремленні економічної диференціації соціальної напруженості. Оскільки протести є реальним утіленням соціальної напруженості, метою аналізу стало з'ясування економічної диференціації груп протестувальників за змістом спрямованості їхнього невдоволення. Йдеться про економічні, соціальні чи політичні проблеми, реагування на які уявляє структурні відмінності соціальної напруженості.

В опитуванні, яке було проведене Інститутом соціології, респондентам ставили запитання “У яких протестних заходах Ви особисто брали участь упродовж останніх 12 місяців?” з відповідним переліком актуальних проблем (див. табл. 1). Сума відсотків перевищує 100%, оскільки респондент міг обрати більш як один варіант відповіді. Отже, загальна кількість людей, які залучалися до протестних заходів, сягає близько 15%. Найактуальнішою проблемою виявилось підвищення тарифів на комунальні послуги, проти яких протестувало 8,7% дорослого населення. Решта актуальних проблем зумовили значно меншу кількість учасників протестів.

Таблиця 1

**Розподіл відповідей населення України на запитання
“У яких протестних заходах Ви особисто брали участь
упродовж останніх 12 місяців?”**

Зміст протестних заходів	N	%
Проти підвищення тарифів на комунальні послуги	157	8,7
Проти торгівлі з неконтрольованими Україною територіями Донбасу	26	1,4
Захист своїх трудових прав, відстоювання прав на пенсійне забезпечення	65	3,6
Проти звільнення з роботи у зв'язку із закриттям підприємств чи установ	39	2,2
Проти недостатнього фінансування галузі, в якій Ви працюєте	28	1,6
За реструктуризацію валютних кредитів, повернення коштів збанкрутілих установ	10	0,6
Протидія експлуатації об'єктів, які несуть небезпеку здоров'ю людей	35	1,9
Протидія незаконній забудові, будівельним аферам	33	1,8

Закінчення табл. 1

Протести, пов'язані з вимогами об'єктивного проведення слідства та справедливого судочинства	26	1,4
Протести, пов'язані з незабезпеченням нормальних умов життя в місці Вашого проживання (подолання нестачі дитячих садочків, шкіл, медичних закладів, створення та захист наявних зелених зон, будівництво та ремонт доріг тощо)	61	3,4
Протести, пов'язані з кричущими фактами корупції в органах влади	36	2,0
Протести, пов'язані із захистом громадянських прав та свобод	69	3,8
Інше	10	0,6
У жодному із таких заходів участі не брав	1516	84,3

Для з'ясування економічної диференціації груп протестувальників щодо певної актуальної проблеми було використано показник середньомісячного доходу. Середнє значення місячного доходу для населення України становило 3264,6 грн. Порівняння середніх значень місячного доходу протестувальників щодо окремих актуальних проблем виявило певні відмінності (див. табл. 2).

Таблиця 2

Середнє значення доходу учасників протестів щодо певної актуальної проблеми, грн

Зміст протестних заходів	Сума
Проти підвищення тарифів на комунальні послуги	3063,4
Проти торгівлі з неконтрольованими Україною територіями Донбасу	3787,1
Захист своїх трудових прав, відстоювання прав на пенсійне забезпечення	3025,8
Проти звільнення з роботи у зв'язку із закриттям підприємств чи установ	3199,8
Проти недостатнього фінансування галузі, в якій Ви працюєте	3835,2
За реструктуризацію валютних кредитів, повернення коштів збанкрутілих установ	3843,7
Протидія експлуатації об'єктів, які несуть небезпеку здоров'ю людей	3392,5
Протидія незаконній забудові, будівельним аферам	4552,0
Протести, пов'язані з вимогами об'єктивного проведення слідства та справедливого судочинства	4315,6
Протести, пов'язані з незабезпеченням нормальних умов життя в місці Вашого проживання (подолання нестачі дитячих садочків, шкіл, медичних закладів, створення та захист наявних зелених зон, будівництво та ремонт доріг тощо)	3023,1
Протести, пов'язані з кричущими фактами корупції в органах влади	3317,1
Протести, пов'язані із захистом громадянських прав та свобод	3634,2

Якщо взяти перелік економічних проблем, то теорія скарг спрацювала щодо підвищення тарифів, захисту своїх трудових прав, відстоювання прав щодо пенсійного забезпечення та в разі звільнення з роботи у зв'язку із за-

криттям підприємств. Середні значення місячних доходів людей, які були залучені в протести щодо цих проблем, виявилось нижчим від загальнонаціонального показника. Натомість середньомісячний дохід тих, хто протестував проти недостатнього фінансування галузі, в якій працює, або за реструктуризацію валютних кредитів та повернення коштів збанкрутілих установ, виявився вищим від загальнонаціонального. Тобто в першому випадку на акції протесту вийшли ті, кого економічне знедолення стосується безпосередньо. Натомість у другому випадку протестна поведінка мала превентивний характер, оскільки ці люди стали вважати себе потенційно знедоленими.

Залученість у протести щодо соціальних проблем також диференціюється за рівнем місячного доходу. Протести, пов'язані з незабезпеченням нормальних умов життя у місці проживання, притаманні людям з нижчим від загальнонаціонального середньомісячним доходом. Натомість такі протестні заходи, як протидія експлуатації об'єктів, які несуть небезпеку здоров'ю людей, і, особливо, протидія незаконній забудові, будівельним аферам, стали поширеними серед людей з вищим від загальнонаціонального доходом.

Середні значення місячних доходів людей, які були залучені у протести, пов'язані із політичними проблемами, назагал виявилось вищим за загальнонаціональний показник. Особливо це стосується протестів, пов'язаних з вимогами об'єктивного проведення слідства та справедливого судочинства. Середні значення місячних доходів протестувальників, які виступили на захист громадянських прав та свобод та проти кричущих фактів корупції в органах влади, не набагато, та все ж перевищувало загальнонаціональний показник.

Отже, серед малозабезпечених верств соціальна напруженість виникає на ґрунті фактичної знедоленості, серед забезпечених — на ґрунті відносної або потенційної знедоленості. Подібним чином виявляється структуризація соціальної напруженості щодо соціальних проблем. Нестача об'єктів інфраструктури як елементарних умов життєдіяльності є актуальною більшою мірою для знедолених верств, оскільки для заможних людей існує альтернатива подібних послуг у приватній сфері. Натомість таких проблем, як експлуатація об'єктів, які несуть небезпеку здоров'ю людей, та незаконні будови та будівельні афери, заможні люди не можуть уникнути шляхом залучення альтернативних послуг, оскільки такі проблеми з'являються в їхньому ареалі проживання, а зміна місця проживання є не виправданим із практичних міркувань. І нарешті економічна диференціація учасників протестів щодо політичних проблем вкотре підтвердила теорію ресурсів, показавши актуалізацію цього типу проблем серед забезпеченіших верств населення.

МИКОЛА ШУЛЬГА, доктор соціологічних наук, член-кореспондент
НАН України

Чим може скінчитися суспільна напруженість?

За умов високого рівня соціальної напруженості відбуваються збої у відносинах між соціальними інститутами і спільнотами, порушується узго-

дженість інтересів груп, суспільна система розбалансовується, в ній загострюються відмінності між соціальними елементами, у громадській думці несхоже починає сприйматися як чуже і підозріле. Зростає недовіра до всього відмінного.

Паралельно з цими процесами в суспільній свідомості загострюється тема ціннісної різноманітності, що існує в країні. Відмінності в суспільних цінностях і ціннісних орієнтаціях стають лініями напруженості, а іноді й розлому населення на фрагменти. На цьому ґрунті утворюються фронти протистояння, формуються латентні або відкриті суспільні конфлікти.

Наше суспільство історично формувалося як складне в етнічному, культурному, релігійному та мовному аспектах. У ньому існують чітко виражені регіональні відмінності. На тлі кризового стану ці відмінності неодноразово ставали предметом політичних спекуляцій. Завдяки цим поділам окремим політикам вдавалося протиставляти різні частини суспільства задля своїх вузьких політичних завдань, особливо передвиборних. Такі дії тільки оголювали приховані болючі проблеми і в окремих випадках робили їх вкрай гострими. Такі дії увиразнювали ті чи ті аспекти роз'єднаності суспільства. Тому досі зберігається, а де в чому й розширюється дистанція між регіонами, соціальними групами. Дезінтегрованість суспільства відчувають і пересічні громадяни. Якщо за даними розглядуваного в рамках цього круглого столу дослідження 21% респондентів вважають, що за роки незалежності нашої держави між Сходом і Заходом України відбувалося значне зближення і деяке зближення, то 41% зазначають значне віддалення і деяке віддалення. Тобто за останні чотири роки кількість тих, хто вбачає віддалення між Сходом і Заходом країни, зросла з 32,5% до 41%.

Поглиблюються і розширюються інші тріщини і розділові лінії в суспільстві. Такі процеси викликають тривогу, люди глибоко переживають можливість суспільних конфліктів на основі культурно-ціннісних, етнічних відмінностей громадян. 17% опитаних побоюються міжнаціональних конфліктів, а 42% вважають, що в сучасній Україні можливі конфлікти між деякими етнічними групами.

За ситуації існування суспільних груп, які мають суттєво відмінні інтереси, цінності, ідеали, етнокультурні традиції, норми й т.ін., неможливо домогтися консенсусу щодо життєво важливих питань, якщо їхні взаємні реакції будуються на недовірі. Взаємна підозрілість формує в суспільстві атмосферу взаємного неприйняття навіть між тими групами, між якими існують несуттєві відмінності. Сьогодні в суспільстві є надлишок недовіри, підозрілості й навіть агресивності. 38% респондентів заявили, що у них зрідка буває стан, коли вони відчувають, що більшості людей не можна довіряти, а ще 38% опитаних сказали, що у них такий стан буває періодично.

Про атмосферу недовіри, підозрілості, агресивності, що може вражати всі групи суспільства, навіть ті, які не відзначаються принциповими відмінностями, писав Роберт Музиль у своєму незакінченому творі “Людина без властивостей”: “Це основна риса культури — що людина відчуває глибоку недовіру до людини, яка живе поза її власним колом, що, отже, не тільки німець єврея, а й футболіст піаніста вважає істотою незрозумілою і неповноцінною”.

Незважаючи на численні відмінності між соціальними групами, суспільство може успішно існувати і розвиватися за умови співпраці людей як громадян єдиної держави, толерантного ставлення до культурних, релігійних чи мовних відмінностей інших людей. Це і є однією із ключових умов мирного життя нашого народу, передумовою виходу із кризового стану і переходу до нормального, цивілізованого розвитку країни. Саме тут пролягає шлях до консолідації українського суспільства.

Щоб суспільство нормально існувало, потрібні соціальні механізми, які б забезпечували повсякденну взаємодію між цими групами, зокрема на засадах толерантності. За цих умов одним із першочергових завдань, що стоять перед суспільством, є усвідомлення згубності атмосфери ксенофобії і спрямування зусиль на формування обстановки толерантності, визнання права інших груп на інакшість.

Умовою втілення толерантності в суспільну атмосферу країни є формування такого елемента в чуттєво-емоційній сфері суспільної свідомості, як довіра між групами і особистостями, з одного боку, та виховання у громадян установки на беззаперечне дотримання закону у своїй поведінці. Зрозуміло, що така якість особистості може проявлятися лише в такому суспільстві, де на рівні функціонування державних і суспільних інститутів також панує закон, де і для влади, і для громадян є неприйнятним порушення закону, виправдовуване “революційною доцільністю”, “революційною необхідністю”, “відсутністю альтернатив”, “єдино можливим вибором”. Суспільство має прагнути, щоб у громадській думці існував імунітет проти такого ґатунку аргументів. Воно повинно неухильно стояти на позиції, що тільки закон відкриває шлях до публічних дій, а тим паче до зміни соціальних інститутів. У суспільстві має бути сформована переконаність, що воно буде міцним і стійким тільки тоді, коли існуватимуть умови для висловлювання різних думок, зокрема тих, що їх висловлюють групи, що перебувають у соціумі в меншості. Проте ситуація з вільним висловлюванням думок у суспільстві в останні три роки помітно погіршилася. Якщо у 2013 році тільки 28% респондентів вважали, що в Україні люди не можуть вільно висловлювати свої політичні погляди, то у 2017-му таких вже стало 37%. Сьогодні лише половина населення визнає, що може вільно оприлюднювати свою політичну позицію.

Висока соціальна напруженість в українському суспільстві триває багато років. Кипіння пристрастей у соціумі підтримується не тільки політичним напруженням, а й соціальним (малий розмір пенсій, побори в медицині та освіті, низький рівень медичних послуг, розвал матеріальної бази медицини, культури, освіти і науки, неможливість нормального розв’язання поточних життєвих питань, пов’язаних зі зверненням до державних органів тощо). Це все додаткові чинники, що підтримують котел пристрастей у стані кипіння.

Проте “кришку” котла може довго не зносити, бо для вибуху потрібен кумулятивний ефект. Кумуляцію протесту можуть взяти на себе засоби масової інформації. Вони здатні здійснити масовану інформаційну атаку на населення. Сьогодні в суспільстві найпотужнішим інститутом впливу на свідомість особистості є засоби масової комунікації. Ефект їхнього впливу

на особистість перевершує впливи всіх інших традиційних соціальних інститутів — сім'ї, громади, церкви тощо.

ЗМІ є найпотужнішим засобом маніпулювання суспільною свідомістю. Набір обговорюваних проблем в поточній суспільній свідомості, її порядок денний визначають ЗМІ. Якщо про проблему, навіть вкрай важливу, доле-носну для соціальної групи ба навіть усього соціуму, не сказано у ЗМІ, суспільство її не помічає. І цій моделі функціонування суспільної свідомості в нинішньому суспільстві поки альтернативи немає.

Крім того, засоби масової комунікації виконують ще одну конче важливу й небезпечну функцію — вони здатні цілком об'єктивні розбіжності в суспільстві подати як несправедливі, образливі, сформувані у широких мас негативні емоції. На цьому ґрунті наростає соціальна напруженість, і ЗМІ здатні її ще більше загострити. Для цього існує чимало способів. Наприклад, демагогія. Її носії незрідка спекулюють на громадських очікуваннях, що їх стимулюють, розпалюють політики-популісти й тиражують та поширюють засоби масової комунікації. Неможливість задовольнити завищені очікування, на які орієнтують людей популісти, призводить до розчарування, озлобленості, до подальшого зростання соціальної напруженості у суспільстві.

Проте сплеск обурення, вибух гніву населення може бути й мимовільним, як результат раптової обурливої резонансної події (це може бути будь-що: пожежа в дитячому закладі із жертвами, що виникла внаслідок нехлюйства посадових осіб, пожежа на складі боеприпасів з чималою кількістю потерпілих і великими руйнуваннями майна громадян, побиття людей у відділку поліції тощо). Годі спалах людських емоцій не лише зриває “кришку”, а й ушент розносить увесь суспільний котел.

Отже, поточна соціальна напруженість у нашому суспільстві є надзвичайно високою. Це створює величезні ризики для суспільної стабільності. Але спрогнозувати, яким чином та завдяки яким процесам напруженість понизиться й увійде в норму, практично неможливо. Це залежатиме від здатності державних управлінців високого рангу до зваженої та відповідальної соціальної політики й політики щодо різноманітних груп українського суспільства. Чим примітивнішими будуть політичні рішення, тим більшою буде ймовірність випадкового соціального вибуху.